

La fraseologia i el refranyer popular: una eina educativa i un lligam geolingüístic

Abans de començar pròpiament la comunicació he d'advertir a què em referiré en parlar de *fraseologia* o quan utilitze altres expressions més o menys vagues amb el mateix sentit. Al marge de tenir clar que dins de la fraseologia s'hi ha d'incloure les frases fetes, locucions, expressions lexicalitzades i altres fórmules estereotipades, i que dins de la paremiologia hi hem de veure els refranys, les dites i els proverbis, al llarg de la comunicació parlaré en general d'unitats lèxiques superiors a la paraula, i m'hi referiré com a *recursos fraseològics*, o *fraseologia* en general, tot i que de vegades em referiré amb propietat a una o a una altra expressió o terme específic. I, per descomptat, dins d'aquestes unitats lèxiques superiors a la paraula, també tindrè en compte les cançons i les rondalles, bàsicament perquè poden ser una bona eina educativa, sobretot en els primers nivells de l'ensenyament. De fet es poden trobar més continguts educatius en les cobles i en les cançons, en part per la seua extensió, és a dir, ensenyen més coses i poden estar relacionades amb més àmbits, però tenen l'handicap de ser més difícils de mantenir-se vives, de transmetre's i, per tant, de perviure.

Vull començar la meua intervenció justament amb paraules de Joan Beltran i Josep Panisello, perquè en l'epígraf «3. Tècniques de l'expressió i lèxic» del seu curs de llengua *Cruïlla* van deixar-hi una citació que em sembla que justifica del tot el títol i les intencions de la comunicació que presento; és la següent:

Aquests recursos expressius són la sal d'una llengua, allò que li dóna gràcia, expressivitat i originalitat. El tret més definidor. Per això és tan important de conservar-les.

Cal que en parlar «d'una llengua» considerem de la mateixa manera que es puga estar parlant «d'una varietat» concreta d'una llengua.

Tot i tenir estructurada la presentació abans d'adonar-me de la substància d'aquest fragment, té tant de suc que l'he volgut fer servir per anar desglossant tot allò que vull exposar.

Per començar, ja hi trobem l'expressió «ser la sal d'una llengua», amb una clara analogia a la bíblica «ser la sal de la terra», amb la qual es fa referència als escollits, a l'element més preuat d'una comunitat, d'un grup. I aquesta condició porta implícites unes expectatives, un grau de compromís, una tasca de testimoniatge, com la que han de dur a terme el tipus d'expressions que ara ens interessen.

D'una banda, veurem per què aquests recursos lingüístics són el tret més definidor d'una llengua (vegeu-hi també «varietat d'una llengua», com he dit). I de l'altra, ens adonarem de la importància de conservar-los, i és aquí on entra en joc el paper de l'escola i dels docents, que hauran d'assumir la responsabilitat de conèixer-los i de trobar la manera i les vies de divulgar-los.

Els conceptes clau o les matèries que he analitzat i que he anat desenvolupant per tal de relacionar la fraseologia popular amb la tasca docent, a fi que pugui esdevenir una eina educativa i un lligam geolingüístic, han estat el paper i la feina dels folkloristes de la zona, la varietat dialectal (com és presentada, considerada i definida), l'ensenyament o el sistema educatiu com a agent sociolingüístic, el(s) model(s) estàndard(s) i, per descomptat, l'entorn referencial, que és el que dóna cohesió a tots els elements que són objecte del nostre estudi.

Les fonts d'on he extret o on es pot anar a buscar el material que és susceptible de convertir-se en eina educativa (i, com pretenem també, en lligam geolingüístic) són, a part de múltiples reculls fraseològics de naturalesa i intencions diverses, els treballs de folkloristes com Joan Moreira i Enric Bayerri. Moreira i Bayerri, especialment amb les obres *Del folklore tortosí* i *Refraner català de la comarca de Tortosa*, respectivament, han esdevingut recopiladors d'unes tradicions, de tota una història, però també han esdevingut recopiladors d'un model de llengua. Aquestes dues obres recullen bona part de la tradició oral de la zona geolingüística del tortosí: costums, cançons, parèmies i recursos fraseològics de tota mena i colors. Podem considerar que són el testimoni més veraç i fiable de la llengua viva, una llengua viva que ha quedat fixada gràcies a l'escriptura, i que, com veurem, podem estudiar des de molts vessants.

Tot i que no és l'objectiu d'aquesta comunicació aprofundir en la vida i l'obra d'aquests personatges, sí que m'he servit d'un treball exhaustiu que jo mateixa vaig elaborar l'any 2000 sobre la fraseologia en l'obra de Joan Moreira *Del folklore tortosí*. En aquest treball, a part de les dades biobibliogràfiques de Moreira, hi vaig incloure un recull, a manera de buidatge i força exhaustiu, de la fraseologia, entesa en el sentit més ampli, d'aquesta obra. A partir d'aquest primer corpus o recull del gruix paremiològic de l'obra, que vaig mantenir literal, vaig destriar un segon corpus que es corresponia a totes aquelles frases fetes, locucions, parèmies o altres

tipus d'expressions que contenien el nom d'una part del cos. El significat de l'expressió no havia d'estar necessàriament relacionat amb la susdita part, ja que aquesta només actuava de pretext i com a criteri de selecció del corpus que vaig analitzar a tots els nivells. Aquesta segona selecció és la que aportava més interès al treball ja que va ser la base i l'objecte de l'estudi lingüístic que en vaig fer. Aquest estudi lingüístic incloïa apartats de fonètica i morfologia (més endavant tornarem a referir-nos a aquests nivells), que, per tant, mostraven la descripció d'alguns trets destacables del dialecte, i apartats de lèxic i semàntica, que permetien donar llum a aquelles expressions més obscures o que en aquell moment vaig creure oportú de glossar. Aquests apartats van configurar una descripció aproximativa del dialecte tortosí, tot i que cal destacar que la descripció exhaustiva del dialecte no era l'objectiu principal del treball, i únicament es van analitzar aquells fenòmens que el text ja presentava gràficament i que són la prova d'unes determinades realitzacions fonètiques i morfològiques. A més, el veritable objectiu i l'interès del treball es trobava en els apartats més interpretatius. Aquest treball es va realitzar amb uns criteris d'edició concrets que em van permetre transcriure amb coherència els fragments pertinents, i per a això va ser necessari regularitzar uns criteris de transcripció i fer-ne, per tant, una edició crítica.

En les conclusions d'aquest treball ja hi vaig incloure qüestions que ara, en aquesta comunicació, encara quedaran més emfasitzades i anirà repetint sovint. Amb aquella feina vaig voler contribuir a un coneixement millor, no només de les frases d'un recull paremiològic, sinó del fet que aquestes frases reflecteixen una manera de viure i d'entendre i interpretar la quotidianitat, la feina, l'entorn i les actituds personals. Calia destacar també la decisió de l'autor per mantenir la fidelitat a la llengua (a la llengua —la varietat— que es parlava a Tortosa en l'època en què s'elaborà l'obra, l'any 1934), ja que d'aquesta manera tota l'obra esdevenia una eina indispensable per al dialectòleg que volgués conèixer i analitzar els fenòmens que s'hi mostren.

L'esperit d'aquest treball que acabo d'explicar m'ha servit de suport en aquesta comunicació ja que, tot i analitzar qüestions diferents en un lloc i en l'altre, hi ha en tots dos treballs i en l'obra mateixa de Moreira, com en la d'altres autors, unes intencions comunes, com ara la necessitat de transmetre i fer perdurar tot allò que la tradició mateixa d'un poble ens ha ensenyat, bastir un ideal d'identitat i de poble, apel·lar al compromís lingüístic, etc.

La darrera Setmana Santa, mentre acabava d'enllestir la presentació d'aquesta comunicació, vaig descobrir un treball de l'any 2003, posterior al que acabo de referir-me, d'Albert Aragonés, de característiques i amb apartats similars al que us he descrit. Aragonés es va fer càrrec de l'edició dels *Refranys i modismes tortosins*, que Federico Pastor i Lluís va publicar al setmanari *Libertad* a principis del segle xx. Per tant, podem afegir Pastor i Lluís a la mateixa llista de recopiladors de llengua i de vida a la qual pertanyen Moreira i Bayerri.

Un cop s'han trobat i extret, en aquestes obres de referència i reculls fraseològics i paremiològics que hem esmentat, els recursos expressius que ens interessin, és l'hora de valorar-ne la vigència i la vitalitat, de recordar-los o donar-los a conèixer, és a dir, de divulgar-los, que, seguint de nou la citació de Beltran i Panisello, és la manera de conservar-los.

L'escola i la voluntat dels docents poden ser el mitjà de recuperació i divulgació de la fraseologia popular.

En aquesta tasca hi pren un paper molt important l'escola, i a l'escola, la voluntat i la traça dels docents. És un fet comprovat, i analitzat en més d'un treball, que en les eines educatives principals de què disposa el mestre o el professor, és a dir en els llibres de text, s'acostumen a defugir les veus locals, fet aquest que, en cert sentit, és lògic. Es pot demanar que en les unitats dels llibres de llengua catalana (tant dels editats al Principat com al País Valencià) en què es parla de variació es tinga una atenció especial per les veus i formes dels àmbits restringits, i que presenten tanta riquesa d'exemples com es puga, i també es pot demanar que siga notòria la sensibilitat positiva vers la variació geolingüística. Però, al marge d'això, no sé si als responsables de fixar els criteris editorials —concretament els lingüístics— que han d'incloure els llibres de text que s'han d'usar en l'àmbit general corresponent a tot el domini lingüístic o en bona part (diferents llibres, que segueixen diferents models, segons l'adscripció administrativa), se'ls pot demanar res més. Sí que segurament se'ls pot demanar més consideració i representació pel que fa als textos literaris que es fan servir com a material de lectura o d'estudi. És per això que el paper dels docents és tan important, a tot arreu!, a l'hora d'adaptar a les seues necessitats i a l'entorn on desenvolupen la seua tasca els materials de què disposen, d'ampliar-los, corregir-los, completar-los, i també a l'hora de crear-ne de nous, a partir, per exemple, d'aquells recursos expressius que abans s'han considerat útils i adients per a ser tractats com a eina educativa més, aquest cop sí, tenint en compte, per la mateixa naturalesa d'aquests recursos, les veus i les formes més locals.

És en aquest punt que ens adonarem que aquests recursos es poden fer servir segons les nostres necessitats, i que ens són útils no només en matèria de llengua.

En aquest sentit —deixant de banda Internet, que és sens dubte la font d'informació global on de manera indiscriminada es pot anar a buscar tot—, a part dels llibres de text, que actualment són l'eina usada amb preeminència per transmetre el coneixement, ja al segle XIX es buscaven textos que fossin prou adients per als lectors joves. El primer pas per trobar aquests textos que havien de tenir una funció educativa va ser recuperar el folklore popular, que va esdevenir una bona font de lectures amb aquell propòsit educatiu que es pretenia. I per això,

molts autors romàntics, i alguns dels que van esdevenir grans autors de literatura infantil es van dedicar a recuperar i transcriure textos de la tradició oral dels seus respectius països (cançons, contes, rondalles, etc.). A casa nostra, al segle XIX, justament la rondalla es va convertir en el model literari infantil per excel·lència. Seria, sens dubte, un bon recurs didàctic, avui, recuperar rondalles i llegendes populars, especialment de la nostra zona, i que, a més, podrien contenir temàtica local, l'origen de tradicions o festes, algunes de les quals encara vigents, o la història de personatges ficticis pertanyents al bestiar local (els personatges que han inspirat els gegants, la cucafera, etc.), que els infants poden veure després en les manifestacions festives del poble.

Però a part d'aquest nivell d'ensenyament més inicial que, no obstant això, no serveix només perquè els més menuts practiquen la lectura, sinó que ja pot presentar continguts d'història i costums locals, aquest tipus de textos i també d'altres, com les frases fetes, les expressions lexicalitzades, com ara moltes comparacions, i els refranys, en nivells més avançats també poden ser un recurs molt adequat. A més, potenciarien la transversalitat dels continguts, és a dir, es podran utilitzar en les classes de llengua, però també en les de ciències naturals (coneixement del medi natural), ciències socials (coneixement del medi social), religió o educació per a la ciutadania, etc.

En realitat, aquests materials són útils en dos nivells d'estudi molt diferents. En un nivell més elevat, els reculls de fraseologia popular (dites, frases fetes, refranys, cançons, cobles, endevinalles, rondalles, etc.) elaborats per autors locals o extrets d'obres més àmplies o recollits de la tradició oral per altres mitjans, serveixen com a mostra d'estudi per a dialectòlegs, historiadors de la llengua, historiadors en general, especialistes en literatura, arqueòlegs, altres folkloristes, músics, etc. I en un nivell més elemental, com ja s'ha dit, aquestes unitats lèxiques superiors a la paraula (que van des de la dita fins a la rondalla), o bé per les seues característiques lingüístiques o bé pel seu contingut o els seus referents, poden servir de material educatiu en els primers nivells de l'ensenyament, en les matèries que s'han esmentat.

Anem per parts. Ens situem en l'ensenyament elemental i en la matèria de llengua catalana. Donem per fet que en determinats cursos es deixa clara la realitat sociolingüística del país i les característiques de la llengua catalana, pel que fa a domini, autoritats lingüístiques, models, divisions dialectals, registres i alguns apunts de planificació i política lingüística. Aviat es percep o s'aprèn que en indrets diferents, tot i compartir la mateixa llengua, aquesta presenta determinats trets lingüístics que els assimilen a unes altres zones o els en separa o distingeix. Quan es parla de variació dialectal o geolectal, es pensa sobretot en una descripció de fenòmens lingüístics classificats en quatre nivells: fonètica, morfologia, sintaxi i lèxic. En el nostre cas, per exemple, pensem, gairebé en primer lloc, en la reduc-

ció vocàlica, pel que fa al nivell fonètic, perquè és el tret que ens permet distingir de manera molt general, sense matisos ni altres denominacions més específiques, el català oriental i el català occidental. O també és habitual fixar-se en el lèxic i adonar-se que el que és propi en unes comarques és diferent en d'altres. Però la variació geolectal es pot observar a altres nivells. És justament a partir del lèxic que s'origina molta fraseologia popular, per tant, sí que és important el lèxic local, tant o més que els referents comuns, en la creació i la comprensió i interpretació futura de la fraseologia.

És veritat que la majoria de frases fetes i expressions lexicalitzades del català són usals i les trobem en tot el domini lingüístic, però al costat d'aquestes se'n poden trobar d'altres que, precisament perquè inclouen lèxic específic d'una zona reduïda o referents coneguts en aquell àmbit geogràfic, es diuen i són ben interpretades en aquell indret, i en canvi, no se senten o podrien no entendre's bé en altres indrets, ja que no n'identificarien els referents o desconixerien el significat d'algun mot.

Tenint això en compte, els mestres i professors de llengua poden dedicar-se a la tasca arqueològica de recuperar aquesta fraseologia específica, i cobririen així, en el nivell lèxic, els buits o allò que no troben en els llibres de text d'àmbit general, tant si vénen de Barcelona com si vénen de València, perquè la distància és la mateixa i el centralisme també.

Encara dins de la matèria de llengua, segons les característiques i els criteris d'edició dels materials consultats o utilitzats, es poden descriure tots els nivells en què es classifiquen els trets dialectals, el fonètic inclòs. I això es pot fer perquè en alguns casos aquells textos no són altra cosa que la fixació per escrit de «textos» de transmissió oral, o bé perquè la voluntat de l'autor o recopilador ja era concretament reflectir fidelment la manera de parlar d'un poble —m'estic referint a Joan Moreira, per exemple—, o el que ell anomenava «lo llenguatge català de Tortosa». Enric Bayerrí també advocava al «tortosinisme en lo llenguatge i en lo pensament» i —deia Bayerrí— «li reservo la màxima fidelitat, però inspirant-me en un eclecticisme ampli i comprensiu, que em permet acollir amorosament tot lo bo modern, i atendre'm a les normes actuals del català literari en tot allò que no *atenta* contra la tradició lingüística tortosina».

Per tant, si el propòsit és realitzar una descripció lingüística del dialecte propi, sense parar gaire esment a l'aspecte prescriptiu o normatiu, ens adonem que aquests materials, obres o reculls fraseològics, paremiològics o costumistes, són un bon recurs per fer-ho.

Des d'un punt de vista més ampli i, si es vol, reivindicatiu, i encara en la matèria de llengua, també són factors que cal tenir en compte la consciència i el compromís lingüístics, tant de la llengua catalana en general, com de la varietat pròpia en particular. I en aquest sentit, la conservació i la divulgació del corpus

paremiològic d'una zona concreta assumeix novament un paper molt important, sobretot perquè respecta la voluntat i els objectius de folkloristes i recopiladors de llengua i vida que, com Moreira, pretenien «persuadir el poble» perquè s'acostumés a viure en la seua llengua, i que creien possible activar i divulgar la introducció del model propi de llengua a través de les manifestacions més íntimes dels pobles. D'aquestes accions se'n desprèn, per descomptat, la reivindicació de l'ús de la varietat concreta que es parla a cada indret, en aquest cas a Tortosa (i la seua àrea d'influència, per tant en sentit ampli), amb respecte i amor per les altres varietats, i es contribueix a fer conèixer la varietat i la riquesa expressiva i lexicogràfica de la zona, com també la històrica i cultural.

Però, com ja s'ha avançat, aquests reculls fraseològics i corpus paremiològics, com que reflecteixen fidelment la manera de viure i de ser, de treballar, de jugar, de xalar i d'entendre la vida, tenen un caràcter interdisciplinari, i és per això que poden tornar a convertir-se en una eina educativa i en un bon recurs en altres matèries escolars.

Poden utilitzar-se, per exemple, en l'ensenyament de les ciències naturals (co-neixement del medi natural), ja que es pot trobar fraseologia referent a les ciències de la Terra o que parli de climatologia, dels cicles de la vida i de les estacions de l'any, de les fases de la Lluna, o de la fauna i, sobretot, la flora d'una zona més o menys concreta, de remeis casolans per a malalties o afeccions, etc. En aquest punt apel·lo a la lectura d'un article interessant de Pili Ibáñez, Tere Izquierdo i Maite Moya, titulat «Montsià en capell, guarda't d'ell», en què recopilen diverses maneres d'anomenar els núvols a la comarca del Montsià i hi afegeixen un bon nombre de refranys amb referències meteorològiques, entre els quals n'hi ha de més generals i de més específics i concrets de la nostra zona.

Si el Montsià porta capell, aparta't d'ell
 Quan la Cogulla s'encapella no et fies d'ella
 Si llampa a marina, cerç a la garriga
 Pel juliol, la garrofeta es posa de dol, la figueta una miqueta, i el raïm també en vol
 Les figues per a ser bones han de tindre tres senyals:
 coqueretes, maduretes i picadetes pels pardals
 Lluna nova de cara a la Carrova; lluna vella de cara a Morella

A mig camí entre les ciències naturals i les ciències socials trobem un motiu molt important en la nostra zona i que pot ser protagonista o referent principal de moltes expressions que s'han pogut sentir, se senten o es coneixen en l'àrea del tortosí. Aquest motiu és el riu. L'Ebre és considerat, a part d'un dels referents comuns més importants, un element d'unió i de sociabilització, ja que fins no fa gaire, i per a determinades activitats encara avui, bona part de la vida quotidiana —tant activitats laborals com festives— tenia lloc al voltant del riu.

Pel que fa a l'ensenyament de les ciències socials (coneixement del medi social), la fraseologia i expressions superiors, com textos llegendaris o cançons, també poden servir d'instrument didàctic, ja que poden donar compte d'aspectes com la història, els costums —per descomptat—, l'economia o la política. També són molt interessants en aquesta matèria les expressions relacionades amb una activitat laboral concreta, lligades especialment a oficis que probablement avui ja no existeixen o en queden reductes marginals, però que en algun temps eren activitats habituals i quotidianes i, per tant, van poder afavorir la creació de fraseologia relacionada amb l'activitat en si, però també amb els instruments que hi feien servir o les condicions en què havien de desenvolupar la tasca en qüestió.

Però la fraseologia i la paremiologia també posen al descobert la identitat dels pobles, els seus trets distintius, de tipus actitudinal, i que algunes vegades els caracteritzen; maneres de ser, rivalitats entre pobles, gustos i preferències, etc.

Roquetero, panxa buida i embustero
 Jesusenc, set cervells, sis de podrits i un d'aigualit
 Ampostí, lladre fi
 Ser com el ferrer del Perelló, que quan tenia faena no tenia carbó
 Los de Paüls, primer obren la boca que els ulls
 Los de Maella, una sabata i una espadenya
 A Rossell, ni dona ni porcell
 A Aldover, amb paraules queden bé

Segurament es podrien trobar frases fetes o refranys, que tant si presenten connotacions negatives com si són positives, poden servir de suport per educar en la ciutadania, poden servir de guia d'urbanitat, poden ensenyar a comportar-se, remarcar els valors positius, etc. Cal no oblidar que els refranys o proverbis tenen un caràcter sentencios i, per tant, presenten una moral o un ensenyament, una norma de conducta.

Poc guanya qui fila, però menos qui mira
 Per la gola es perden los barcos
 A la sènia del meu poble, los cadups pugen i baixen
 Es troba més prompte un embustero que un coixo
 Espavil, que ve el carril
 Prepara les esquelles abans que les raberes

I de la mateixa manera, certes expressions ens posen en contacte amb el costat més espiritual de cada indret: els actes religiosos, la devoció, les invocacions, les pregàries, certes exclamacions, etc., presenten mostres expressives ben concretes, la fe per una Mare de Déu, etc.

La Mare de Déu plorava, perquè no tenia pa, Sant Josep la consolava:
«tampoc no se't florirà»

Aigua, Mare de Déu de l'Aldea!

La verge de la Mercè, patrona de Barcelona, sant Josep a València i el Pilar
a Saragossa, a Roquetes sant Antoni i la Cinta a Tortosa

En aquest procés educatiu, o formatiu en general, no es pot oblidar el joc o les activitats d'esbarjo, com el cant o el ball. En el joc, l'infant entra en contacte amb l'entorn i en aquest sentit seria important potenciar i donar a conèixer el folklore propi i els jocs tradicionals de la zona a la qual es pertany i on es viu. Alguns jocs, a més, estan relacionats amb una cançó concreta que s'ha de cantar mentre es juga, la lletra de la qual, per exemple, pot anar donant les instruccions o el que s'ha de fer per jugar.

Serra merra, una olla de terra, patarrim, patarrom, una olla de rom...

Conillets a amagar, que la llebre va a caçar, de nit i de dia, que el sol se ponía...

Conillets: esteu ben amagadets?

I a banda del joc, també és interessant la recuperació de danses tradicionals, que sovint aniran lligades a lletres de jotes, cobles o rondalles, evidentment lligades amb el territori propi, indrets concrets, personatges populars, etc. En el terreny musical, també hi tenen cabuda les cançons de bressol, d'albades, etc.

Queda clar que la manera de viure és indestruable de la manera de parlar. Les diverses formes de vida, experiències, inquietuds, etc., poden fer-se evidents i imperibles quan les trobem fixades en una frase feta. Un recull paremiològic és, doncs, un recull interdisciplinari i un dels exponents més clars de la vida d'un poble.

Totes aquestes manifestacions que hem anat heretant ens permeten sentir-nos arrelats a un territori, aprofundir en el coneixement de l'entorn propi i de les característiques i els trets diferencials de l'indret i de les gents. Per això l'ús d'aquests recursos lingüístics, la transmissió d'aquest llegat a través del sistema educatiu pot ser una garantia de pervivència. La fraseologia i el refranyer popular, entesos en sentit ampli, com a eina educativa directament lligada al territori propi permet establir certs paral·lelismes amb el desenvolupament de la tasca docent de Josep Panisello i la seua manera de fer, segons m'ha arribat per un deixeble seu, lligats al territori, tant pel que fa a la forma com al contingut.

Si, en un moment determinat, la voluntat de persones com Moreira, Bayerri (i Pastor), en la nostra zona, va ser d'immortalitzar unes determinades tradicions i un determinat *modus vivendi*, i al mateix temps posar de manifest la vitalitat de la varietat lingüística mitjançant la qual s'expressen aquestes tradicions i aquesta forma de vida, nosaltres no podem fer altra cosa que reblar aquestes intencions en

la mesura que puguem, i una possibilitat és recuperar aquests materials i convertir-los en una eina educativa funcional i útil, que alhora ens manté lligats al territori i ens permet de conèixer-lo millor, i, per tant, de respectar-lo i estimar-lo més.

MÒNICA MONTSERRAT GRAU
Universitat Autònoma de Barcelona